

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΜΑΖΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

1.1 Ο τουρισμός από τους αρχαίους χρόνους έως τον 20ό αιώνα: Οι συνθήκες ανάπτυξής του και η κοινωνική του σημασία

Τα πρώτα ταξίδια ξεκινούν στους αρχαίους χρόνους και μαζί τους αρχίζει και μια πορεία στον χρόνο οι συνεχείς μεταλλαγές της οποίας διαμορφώνουν τον σύγχρονο τουρισμό με τη μορφή που τον γνωρίζουμε ιδιαίτερα μετά το 1950. Οι πρώτοι ταξιδιώτες ήταν επιστήμονες και έμποροι που συνέδεαν το ταξίδι με το επάγγελμά τους. Η ανάπτυξη των ταξιδιών στα αρχαία χρόνια σχετίζεται άμεσα με την παράλληλη ανάπτυξη των μεταφορικών αρτηριών, κατά τρόπον ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη ασφάλεια των μεταφορικών μέσων, που εξασφάλιζαν άνεση και δυνατότητα περισσότερων μακρινών ταξιδιών και διακίνηση του χρήματος, το οποίο αποτέλεσε την πρώτη «κοινή γλώσσα» ανάμεσα στους λαούς του αρχαίου κόσμου. Η ανάπτυξη των πρώτων μεγάλων πόλεων στη Μεσοποταμία οδηγεί και στην ανάγκη επαφών για εμπορικούς και πολιτικούς ή μορφωτικούς λόγους. Οι Σουμέριοι, με την ανάπτυξη του χρήματος το 4000 π.Χ. αλλά και της σφηνοειδούς γραφής και της ρόδας, διεκδικούν αναμφίβολα τον τίτλο των θεμελιωτών του τουρισμού.¹ Η βελτίωση των μεταφορικών μέσων (άμαξες, πλοία) συνοδεύτηκε από τη χάραξη μεγαλύτερων δρόμων και την ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών. Οι Φοίνικες αναλαμβάνουν τη μεταφορά των εμπορευμάτων και των ταξιδιωτών σε όλες τις περιοχές του τότε γνωστού κόσμου, συνδέοντας αρχικά τις χώρες της Μεσογείου. Το εμπόριο γίνεται αιτία και για τα πρώτα ταξίδια στη μακρινή Κίνα και στην Ινδία, ενώ μεγάλη εντύπωση προκαλεί το θάρρος των ταξιδιωτών της Πολυνησίας, που με μικρά σκάφη διασχίζουν όλο το αρχιπέλαγος φτάνοντας ως τη Χαβάη. Τα ταξίδια για σκοπούς θρησκευτικούς ήταν ουσιαστικά τα πρώτα ταξίδια αναψυχής που καταγράφονται κυρίως στην Αίγυπτο,² όπου ανακαλύπτονται πολλά σημάδια των πρώτων τουριστών χαραγμένα σε μνημεία και ναούς. Τα ταξίδια των μεγάλων φιλοσόφων, γεωγράφων και ιστορικών της αρχαιότητας (Ηρόδοτος, Θαλής, Πausανίας, Στράβωνας κ.ά.), σε πολλές χώρες της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής, αποτυπώνονται σε βιβλία και μας δίνουν τις πρώτες συστηματικές πληροφορίες τόσο για τις κοινωνικές δομές των περιοχών που επισκέπτονται όσο

και για τα χαρακτηριστικά των ταξιδιών της εποχής. Οι πρώτοι λαοί που επεκτείνουν την επιρροή τους στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Μεσογείου (Αιγύπτιοι, Ασσύριοι, Πέρσες, Έλληνες κ.ά.) γίνονται και αιτία για την περαιτέρω βελτίωση των όρων και της ασφάλειας των ταξιδιών. Η ανάγκη να μένουν ανοικτοί οι δρόμοι για λόγους οικονομικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς, καθώς και η διαμόρφωση των πρώτων «σφαιρών επιρροής», όπου είναι αποδεκτό κάποιο κοινό νόμισμα, δίνουν μεγάλη ώθηση στα ταξίδια της εποχής. Η κοινή γλώσσα ήταν ένα επόμενο βήμα, που επιτεύχθηκε κυρίως στην αρχαία Ελλάδα, ενώ την ίδια εποχή στις μεγάλες αυτοκρατορίες βελτιώνονται αισθητά οι υποδομές των τουριστικών υπηρεσιών (ξενοδοχεία, εστιατόρια, άμαξες κ.λπ.). Οι Ολυμπιακοί Αγώνες γίνονται η αιτία να αναπτυχθούν οι πρώτες οργανωμένες εκδηλώσεις με διεθνή συμμετοχή και ειδικό κίνητρο (αθλητισμός, γιορτή, φεστιβάλ κ.λπ.). Τα ταξίδια και οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου διαμορφώνουν έναν ενιαίο γεωγραφικά χώρο, με κοινούς θεσμούς και συστηματική οργάνωση που οδηγούν στην εμπέδωση της ασφάλειας των τουριστών της εποχής. Οι Ρωμαίοι όμως είναι αυτοί³ που δίνουν μια νέα εντυπωσιακή ώθηση στον τουρισμό δημιουργώντας ένα τέλειο σύστημα δρόμων, όπως η Αππία οδός που είχε μήκος 350 μίλια (συνέδεε τη Ρώμη με το Μπρίντιζι), και χτίζοντας πανδοχεία, όπου για πρώτη φορά χρησιμοποιούνται τυποποιημένες πινακίδες που εξηγούν στον ταξιδιώτη ποιες υπηρεσίες προσφέρει το καθένα από αυτά. Οι πρώτες «τουριστικές περιοχές», με την έννοια της έλξης μεγάλου αριθμού τουριστών που ταξιδεύουν σε αυτές την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για να επισκεφθούν ναούς και αξιοθέατα τα οποία γίνονται ευρύτερα γνωστά στον τότε κόσμο, ήταν η Ελλάδα,⁴ η Αίγυπτος και η Μικρά Ασία. Η ανάπτυξη των πρώτων σταθερών ροών τουριστών προς αυτές τις περιοχές στηρίζεται στην εμπέδωση της ειρήνης και στη βελτίωση των θαλάσσιων συγκοινωνιών. Τα πρώτα ταξίδια με πολλά κίνητρα (ψυχαγωγία, πολιτισμός, θρησκεία κ.λπ.) διαμορφώνονται αυτή την εποχή με την ανάπτυξη περιοχών που προσφέρουν ένα φάσμα τουριστικών υπηρεσιών αλλά και ποικιλία από αξιοθέατα για τους τουρίστες, με πιο ενδιαφέρον παράδειγμα τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου, που αποτελούσαν και πόλο έλξης τουριστών. Στη ρωμαϊκή εποχή επίσης αναπτύσσονται συστηματικά τα ταξίδια τουρισμού υγείας με έμφαση κυρίως την παραμονή σε περιοχές με ιαματικές ραδιούχες πηγές, ενώ στην ίδια χρονική περίοδο αρχίζει και η συστηματική κατασκευή εξοχικών σπιτιών από τους πλούσιους Ρωμαίους. Η σταδιακή ανάπτυξη του τουρισμού μέχρι και την εποχή των Ρωμαίων χαρακτηρίζεται από τη διεύρυνση του φάσματος των προσφερόμενων υπηρεσιών, τη διαρκή εξειδίκευση των τουριστικών ταξιδιών και την εμπέδωση της ασφάλειας στις μεταφορές.

Η άμεση σύνδεση του τουρισμού με την ασφάλεια και την ειρήνη αναδεικνύεται με την υποχώρηση που παρουσιάζουν τα ταξίδια σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα έως και το 1400. Τα ατομικά ταξίδια για λόγους ψυχαγωγίας και πολιτισμού μειώνονται δραστικά λόγω της ανασφάλειας που επικρατεί σε στεριά και θάλασσα. Τα περισσότερα ταξίδια γίνονται για εμπορικούς και πολιτικούς λόγους μέχρι

το 1000 μ.Χ. και χαρακτηρίζονται από πολλούς κινδύνους λόγω της αναβίωσης της ληστείας στον ευρωπαϊκό χώρο και της πειρατείας στη Μεσόγειο. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η σημασία που αποκτά ο χριστιανισμός ως θρησκεία δυναμική και ανατρεπτική της έως τότε κρατούσας κατάστασης εκφράζεται με τη σπουδαιότητα που αποκτούν οι Άγιοι Τόποι και η Ιερουσαλήμ ως χώροι λατρείας για τους χριστιανούς που συρρέουν από όλη την Ευρώπη. Αψηφώντας κακουχίες και κινδύνους, караβάνια προσκυνητών καταφτάνουν στην περιοχή της Παλαιστίνης, η οποία σύντομα γίνεται ο κυριότερος τουριστικός προορισμός της εποχής.⁵ Η εκμετάλλευση και η κακομεταχείριση των προσκυνητών καθώς και η αύξηση της εγκληματικότητας στην περιοχή δεν ανακόπτουν παρά μόνον περιοδικά την πορεία προς τους Αγίους Τόπους, γεγονός που εγκαινιάζει το προσκυνηματικό/θρησκευτικό ταξίδι ως χαρακτηριστικό τύπο τουρισμού της εποχής.

Υπάρχουν όμως και τα ταξίδια των εξερευνήσεων και των πρώτων ανακαλύψεων, που οδηγούν τους τολμηρούς στον τότε Νέο Κόσμο και στη μακρινή Ασία (Κίνα). Οι Βίκινγκς φτάνουν στην Αμερική στο τέλος του 10ου αιώνα, ενώ τα ταξίδια του Μάρκο Πόλο από τη Βενετία στην καρδιά της Ασίας γίνονται αιτία για την ανακάλυψη ενός νέου πολιτισμού ιδιαίτερα προηγμένου, ο οποίος προσφέρει πολύτιμες τεχνολογικές ανακαλύψεις και άγνωστα προϊόντα στην Ευρώπη. Οι σταυροφορίες, κυρίως του 12ου και του 13ου αιώνα, συνδέονται με την απόλυτη κυριαρχία της Εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο και σηματοδοτούν την αρχή μιας νέας εποχής για τα θρησκευτικά ταξίδια. Η μαζικοποίηση αυτών των ταξιδιών οδηγεί κατ' αρχάς στην ανάγκη καλύτερης οργάνωσής τους, την οποία αναλαμβάνουν τα πρώτα «πρακτορεία μεταφοράς», που εμφανίζονται κυρίως στη Βενετία και στην Αγγλία.⁶ Οι Ενετοί που είναι κυρίαρχοι των θαλασσών και του παγκόσμιου εμπορίου γίνονται ουσιαστικά οι πρώτοι που οργανώνουν ταξίδια προς τους Αγίους Τόπους με τη μορφή ενός «οργανωμένου πακέτου τουριστικών υπηρεσιών» στο οποίο περιλαμβάνονται: το ταξίδι, το φαγητό, οι μεταφορές, η διαμονή καθώς και διάφορες εξυπηρετήσεις στην περιοχή. Η Εκκλησία ενισχύει αυτά τα ταξίδια αποβλέποντας σε πολιτικά και οικονομικά οφέλη, ενώ και νέοι προορισμοί παρόμοιων ταξιδιών αναδεικνύονται στον ευρωπαϊκό χώρο προσελκύοντας χιλιάδες προσκυνητές (Ρώμη στην Ιταλία και Σαντιάγο ντε Κομποστέλα στην Ισπανία). Στην περίοδο ανάμεσα στον 12ο και στον 15ο αιώνα διαπιστώνεται μια αναζωογόνηση των ταξιδιών για εμπορικούς λόγους, η οποία συνδέεται με την ανάπτυξη ορισμένων σημαντικών πόλεων στην Ευρώπη. Παράλληλα με τα εμπορικά ταξίδια, παρατηρείται και εντυπωσιακή ανάπτυξη των εκπαιδευτικών ταξιδιών, που ξεκινούν από ορισμένες ονομαστές πανεπιστημιούπολεις της εποχής όπως η Οξφόρδη, η Σαλαμάνκα κ.λπ. Προς το τέλος του 14ου αιώνα εμφανίζεται στην Αγγλία ο πρώτος επίσημος τύπος «διαβατηρίου», το οποίο ήταν ένα είδος «άδειας ταξιδιού» που δόθηκε με διαταγή του βασιλέα. Αυτά τα διαβατήρια υπήρχαν με διαφορετική μορφή (επιστολές, διπλώματα) ήδη από τον 9ο αιώνα⁷ ή και παλαιότερα, αλλά δεν είχαν τη συστηματική μορφή που προαναφέραμε και η απόκτησή τους δεν ήταν εύκολη. Η εποχή της Αναγέννησης χαρακτηρίζεται από μια νέα ώθηση στα

εμπορικά και εκπαιδευτικά ταξίδια, που συνοψίζεται κυρίως σε δύο τύπους: συμμετοχή σε εμπορικές εκθέσεις και ταξίδια νεαρών άγγλων ευγενών, κυρίως στην Ευρώπη, προκειμένου να γνωρίσουν τον πολιτισμό στα μουσεία, στα πανεπιστήμια και στις πόλεις της. Οι εμπορικές εκθέσεις, μικρές ή μεγάλες, πολλαπλασιάζονται σε ολόκληρη την Ευρώπη με περισσότερο φημισμένη την έκθεση της Φρανκφούρτης, ενώ συμβάλλουν στην ανάπτυξη του ξενοδοχειακού κλάδου στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ταξίδια που πήραν την ονομασία «Γκραντ Τουρ» (Μεγάλη Περιήγηση)⁸ και έφεραν χιλιάδες νεαρούς Άγγλους –και όχι μόνον– στην Ευρώπη της εποχής και ιδιαίτερα στην Ιταλία και στη Γερμανία. Μεγάλο μέρος των τουριστών αυτών αποφασίζει το ταξίδι με γνώμονα την απόκτηση εμπειρίας και εκπαίδευσης στο επάγγελμα που θα ακολουθήσει στη συνέχεια. Σταδιακά όμως το Γκραντ Τουρ γίνεται το απαραίτητο στοιχείο της ευρύτερης μόρφωσης κάθε νέου που προέρχεται από «καλή οικογένεια». Η ανάπτυξη αυτών των ταξιδιών οδήγησε στη μαζικοποίηση του τουρισμού αλλά και στη διαμόρφωση ενός πλαισίου ανάπτυξης «οργανωμένων» τουριστικών πακέτων με προσφορά νέων υπηρεσιών όπως του ξεναγού και του συνοδού του γκρουπ. Το Γκραντ Τουρ αποτελεί ουσιαστικά μια πρώτη συστηματική ανάπτυξη τουριστικών ταξιδιών της ανερχόμενης μεσαιας τάξης της εποχής με τη μορφή της πολιτιστικής περιήγησης. Μετά από μια πρώτη περίοδο που χαρακτηρίζεται από τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά του ταξιδιού, το Γκραντ Τουρ αποκτά περισσότερο οικογενειακό χαρακτήρα με τη συμμετοχή γυναικών και παιδιών. Η μεγάλη χρονική διάρκεια της περιόδου αυτών των ταξιδιών (1550-1850) επηρέασε θετικά την ανάπτυξη της ευρύτερης υποδομής του τομέα (ξενοδοχεία, δρόμοι, μέσα μεταφοράς) και σηματοδότησε τη διαμόρφωση ενός περισσότερο οργανωμένου τουριστικού τομέα⁹. Πολλά ξενοδοχεία, για παράδειγμα, αναλάμβαναν την οργανωμένη μεταφορά των πελατών τους από πόλη σε πόλη ή ενοικίαζαν άμαξες σε ομάδες τουριστών, ενώ οι τράπεζες παρείχαν χρηματοοικονομικές διευκολύνσεις αλλά και πλήθος τουριστικών υπηρεσιών στους τουρίστες. Νέα τουριστικά κέντρα δημιουργούνται κυρίως στην Ιταλία (Φλωρεντία, Βενετία, Νάπολι) αλλά και στην περιοχή των Άλπεων (Σαμονί), ενώ οι τιμές επηρεάζονται από την τουριστική περίοδο καθώς και από το πόσο φημισμένο είναι το τουριστικό θέρετρο. Οι ταξιδιωτικοί οδηγοί¹⁰ και τα βιβλία που δίνουν οδηγίες στους τουρίστες πληθαίνουν, ενώ η πώληση ενθυμίων στις τουριστικές περιοχές γίνεται πλέον με οργανωμένο τρόπο.

Παράλληλα με την ανάπτυξη των οργανωμένων ταξιδιών στην Ευρώπη, η προσπάθεια για την ανακάλυψη νέων χωρών και αγορών από τις ευρωπαϊκές υπερδυνάμεις της εποχής οδηγεί και στη συστηματική χρηματοδότηση των εξερευνήσεων, οι οποίες κορυφώνονται τον 15ο και τον 16ο αιώνα, οπότε και οι μεγάλοι εξερευνητές φτάνουν στην Αμερική, στην Αφρική, στην Αυστραλία, στην Ωκεανία και στην Ασία. Στις αρχές του 16ου αιώνα ο Μαγγελάνος πραγματοποιεί τον πρώτο περίπλου της Γης ανοίγοντας νέους δρόμους στα ταξίδια. Με την ανακάλυψη των νέων αυτών χωρών οι λαοί της Ευρώπης διαπιστώνουν ότι ο ορίζοντας των

ταξιδιών τους γίνεται όλο και ευρύτερος. Τους μεγάλους θαλασσοπόρους ακολουθούν οι επιστήμονες, οι έμποροι και οι ιεραπόστολοι, που αντιλαμβάνονται αυτές τις νέες χώρες ως ένα ενδιαφέρον πεδίο ανάπτυξης των εργασιών τους και διάδοσης των ιδεών τους. Οι εξερευνησεις σηματοδοτούν μια νέα εποχή για τον τουρισμό, που εξαπλώνεται γεωγραφικά επισημαίνοντας τον ρόλο της ιστορίας, του πολιτισμού και της επιστήμης στα ταξίδια. Ουσιαστικά, στις εξερευνησεις καταγράφεται η άμεση συσχέτιση των ταξιδιών με την κοινωνική πρόοδο και την αναζήτηση πολιτισμικών διεξόδων σε νέους κόσμους από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες των αναπτυγμένων κρατών της εποχής.

Παρόμοιες αναζητήσεις οδηγούν πολλούς ταξιδιώτες και περιηγητές, ιδιαίτερα μεταξύ του 14ου και του 17ου αιώνα, και στην Ελλάδα.¹¹ Ο ρομαντισμός, η αρχαιολατρία και η ιστορική αναζήτηση διαμορφώνουν έναν ιδιόμορφο τύπο ταξιδιών με πολλές ομοιότητες με το Γκραντ Τουρ, που αναπτύσσεται στην Ευρώπη περίπου την ίδια εποχή. Ένας εντυπωσιακός σε όγκο και σε εύρος επαγγελματικών και επιστημονικών ειδικοτήτων αριθμός ατόμων διασχίζει την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα καταγράφοντας κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες, και ιστορικούς και αρχαιολογικούς τόπους. Οι περισσότεροι από αυτούς τους περιηγητές μεταφέρουν τις εμπειρίες των ταξιδιών τους σε βιβλία, τα οποία εκδίδονται στην Ευρώπη διατηρώντας αμείωτο το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τον αρχαίο πολιτισμό. Μεγάλο μέρος αυτών των βιβλίων είναι αφιερωμένο στα ταξίδια των προσκυνητών που κατευθύνονται στους Αγίους Τόπους ή στην Κωνσταντινούπολη, δίνοντας με πολύ συστηματικό τρόπο μια αναλυτική περιγραφή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών των ταξιδιών της εποχής. Τα ταξίδια αυτά γίνονται ένας από τους βασικούς πόλους ανάπτυξης μιας πολύ πλούσιας ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, που διακρίνεται από μεγάλη θεματική ποικιλία και συμβάλλει στην περαιτέρω ανάπτυξη και εξάπλωση των ταξιδιών στους αιώνες που ακολουθούν.

Ο 19ος αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο αιώνας κλειδί για τη δυναμική ανάπτυξη του τουρισμού και τη διαμόρφωση των συνθηκών που θα οδηγήσουν στη μελλοντική μαζικοποίηση. Ξεκινά με τις εξελίξεις στον χώρο των μεταφορών και των επικοινωνιών, συνεχίζεται με την οργανωτική και οικονομική επέκταση του τουρισμού στον παγκόσμιο χώρο και ολοκληρώνεται με τις θεσμικές, κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που οδηγούν στη βιομηχανική επανάσταση. Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο σιδηρόδρομος αναπτύσσεται σε πολλές χώρες της Ευρώπης, με πρώτη την Αγγλία, όπου το 1830 εγκαινιάζεται η σύνδεση ανάμεσα στο Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ.¹² Μέχρι το τέλος του αιώνα ο σιδηρόδρομος γίνεται το δημοφιλέστερο μέσο μεταφοράς στην Ευρώπη και στην Αμερική και παράλληλα η βάση για την ανάπτυξη του τουρισμού, εφόσον επιτρέπει την ασφαλή μεταφορά σε μικρό χρονικό διάστημα και με οικονομικές τιμές. Τα ατμόπλοια που συνδέουν την Αμερική με την Ευρώπη από τα μέσα του αιώνα και έχουν όλα τα χαρακτηριστικά «πλωτών ξενοδοχείων» δίνουν νέα ώθηση στη μαζικοποίηση του τουρισμού αλλά και στη διεθνοποίηση των ταξιδιών. Η διάρκεια

των ταξιδιών, που αρχικά ήταν δύο εβδομάδες, μειώνεται σε έξι ημέρες το 1889, με αποτέλεσμα η Ευρώπη να γίνει ένας ιδιαίτερα δημοφιλής προορισμός για τους αμερικανούς τουρίστες στις αρχές του 20ού αιώνα. Την ανάπτυξη του οργανωμένου τουρισμού με τη μορφή που τον γνωρίζουμε σήμερα ως ένα πλήρες «πακέτο» υπηρεσιών σηματοδοτεί η δημιουργία του πρώτου τουριστικού πρακτορείου από τον Τόμας Κουκ,¹³ ο οποίος το 1841 οργανώνει μια εκδρομή από το Λέστερ στο Λοφμπόροου μετ' επιστροφής στην τιμή του ενός σελινιού κατ' άτομο. Ο Τόμας Κουκ σύντομα επεκτείνεται και οργανώνει δύσκολα και μακρινά ταξίδια σε όλη την Ευρώπη, την Αμερική αλλά και στους Αγίους Τόπους. Το πρακτορείο του παρέχει επιπλέον τουριστικές υπηρεσίες, όπως «κουπόνια» για τα ξενοδοχεία, τουριστικούς οδηγούς και συναλλαγματικές διευκολύνσεις, με αποτέλεσμα να γίνει σύντομα μια κολοσσιαία διεθνής επιχείρηση με γραφεία σε πολλές χώρες του κόσμου. Το παράδειγμα του Τόμας Κουκ μιμήθηκαν πολλοί σε διάφορες χώρες της Ευρώπης και στην Αμερική, με αποτέλεσμα τα οργανωμένα ταξίδια να γίνουν πολύ δημοφιλή στη διαρκώς διευρυνόμενη μεσαία τάξη της εποχής. Από τα μέσα του 20ού αιώνα αρχίζει και η εντυπωσιακή ανάπτυξη αλυσίδων ξενοδοχείων σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, ενώ η εισαγωγή των ταξιδιωτικών επιταγών από την Αμερικαν Εξπρές στην παγκόσμια αγορά συμβάλλει στην περαιτέρω διεθνοποίηση των τουριστικών ταξιδιών. Τα ταξίδια αναψυχής γίνονται πλέον, για πρώτη φορά ίσως μετά τη ρωμαϊκή εποχή, ένα καταναλωτικό αγαθό που απευθύνεται σε πολλούς και έχει συγκεκριμένα και διακριτά χαρακτηριστικά. Ο τουρισμός αποκτά πλέον τα χαρακτηριστικά μιας βιομηχανίας υπηρεσιών –έστω και περιθωριακής–, το γεγονός δε αυτό αποτυπώνεται και στους συστηματικούς τουριστικούς οδηγούς της εποχής όπως του Μπέντεκερ,¹⁴ οι οποίοι καταγράφουν ένα μεγάλο φάσμα υπηρεσιών που μπορεί να βρει ο τουρίστας της εποχής στις τουριστικές περιοχές και στις πόλεις που επισκέπτεται. Η πορεία της ανάπτυξης του τουρισμού σχετίζεται άμεσα με τις μεγάλες ανακατατάξεις που συνέβησαν από το τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και στην Αμερική. Η βιομηχανική επανάσταση διαμόρφωσε νέες συνθήκες στον κόσμο με τη μηχανοποίηση της παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ οδήγησε στην παραγωγή νέων προϊόντων και στη διεύρυνση των εθνικών αγορών. Η οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε άλλαξε τη δομή των επαγγελματιών δημιουργώντας νέα επαγγέλματα στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα και μειώνοντας σταδιακά τη σημασία του αγροτικού τομέα. Η μεσαία τάξη διαρκώς διευρύνεται και αυξάνει τα εισοδήματά της, ενώ η μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα αναβαθμίζει τον ρόλο των μεγάλων πόλεων της εποχής, οι οποίες γίνονται διοικητικά, οικονομικά και εκπαιδευτικά κέντρα. Ο πληθυσμός αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς και η ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός νέου θεσμικού πλαισίου, που θα διαμορφώνει συνθήκες υγιεινής, εργασίας και στέγασης, γίνεται επιτακτική. Η διάχυση των επιστημολογικών γνώσεων και της εκπαίδευσης σε όλο και μεγαλύτερα στρώματα του πληθυσμού και η βελτίωση των συνθηκών της ζωής οδηγούν σε πιέσεις για την αύξηση του ελεύθερου χρόνου και τη θεσμική

κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Στο πολιτισμικό επίπεδο, η ανάπτυξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας και η διεθνοποίηση των αναπτυγμένων οικονομιών οδήγησαν σε αύξηση των καταναλωτικών δαπανών σε τομείς που σχετίζονται με την ποιότητα της ζωής και τις νέες δυνατότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου. Η νέα μεσαία τάξη απαιτεί σταθερότητα στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο, έτσι ώστε να μπορέσει να απολαύσει τους καρπούς της σταδιακά αναπτυσσόμενης καταναλωτικής κοινωνίας που θα διαμορφωθεί και θα συγκροτηθεί θεσμικά στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Τα νέα καταναλωτικά πρότυπα των μεσαίων τάξεων της Ευρώπης εκφράζονται ανάγλυφα με την ταχύτατη ανάπτυξη των τουριστικών περιοχών με ιαματικές πηγές καθώς και των παραθαλάσσιων θερέτρων¹⁵ στην Ευρώπη και στην Αμερική. Ξεκινώντας αρχικά ως περιοχές τουρισμού υγείας, σταδιακά μαζικοποιούνται, ενώ ιδιαίτερα τα παραθαλάσσια θέρετρα γίνονται δημοφιλή κέντρα του μαζικού τουρισμού που συναρθρώνουν τα νέα καταναλωτικά και κοινωνικά πρότυπα των μεσαίων στρωμάτων της εποχής: καταναλωτική επίδειξη, που σηματοδοτεί την κοινωνική άνοδο και την υγεία, σε συνδυασμό με την ψυχαγωγία, η οποία προβάλλει τις νέες κατακτήσεις των μεσοαστών.

Οι εξελίξεις του 20ού αιώνα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο αποτελούν ουσιαστικά μια συνέχεια των κυρίαρχων τάσεων που διαμορφώνουν τον νέο «οργανωμένο» τουρισμό στον παγκόσμιο χώρο. Στον τομέα των συγκοινωνιών η εξέλιξη των ατμόπλοιων, που καθιστούν τα ταξίδια ασφαλέστερα και ταχύτερα, και η ανάπτυξη της Ευρώπης ως δημοφιλούς ταξιδιωτικού «πακέτου» για τους Αμερικανούς¹⁶ χαρακτηρίζουν τη χρονική περίοδο μέχρι το 1940. Πολλά από τα ταξίδια αυτά περιλαμβάνουν περιήγηση και διαμονή σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με παροχή διαρκώς περισσότερων οργανωμένων τουριστικών υπηρεσιών, ενώ σταδιακά οι τιμές των ταξιδιών μειώνονται. Η εφεύρεση του αυτοκινήτου και η κατοπινή μαζική παραγωγή του δίνει εντυπωσιακή ώθηση στα ταξίδια –ιδιαίτερα του εσωτερικού τουρισμού– και ανοίγει τον δρόμο για την αυτονόμηση των τουριστών, οι οποίοι πλέον επιλέγουν και αποφασίζουν ευκολότερα να πραγματοποιήσουν ένα ταξίδι. Μεγάλο δίκτυο δρόμων και υποδομών συνοδεύει τη νέα αυτή ανακάλυψη και σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο διαθέτει ιδιωτικό αυτοκίνητο.¹⁷ Παράλληλα με τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, ένα εκτεταμένο δίκτυο λεωφορειακών γραμμών συνδέει τις μεγαλύτερες πόλεις διευκολύνοντας την ανάπτυξη του τουρισμού. Τα αεροπλάνα αρχίζουν τις πρώτες οργανωμένες πτήσεις μεταφοράς εμπορευμάτων από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, ενώ από τη δεκαετία του '30 εγκαινιάζονται συστηματικές πτήσεις μικρού αριθμού επιβατών από εταιρείες που ιδρύονται στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ευρώπη. Η ανακάλυψη και η κατοπινή εξέλιξη των αεροπλάνων αποτέλεσαν τη βάση στην οποία στηρίχθηκε η μαζικοποίηση του διεθνούς τουρισμού στη μεταπολεμική περίοδο.¹⁸ Οι πρώτες δεκαετίες του αιώνα διαμορφώνουν επίσης ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης των υποδομών του τουρισμού με κύρια χαρακτηριστικά τη σύγχρονη οργανωτική διάρθρωση, τη διεθνοποίηση των παρεχόμενων υπηρεσιών, την εξασφάλιση καλύτερων

τιμών και μεγαλύτερης ασφάλειας στους ταξιδιώτες. Πολλές «αλυσίδες» ξενοδοχείων και μεγάλα πρακτορεία εξαπλώνονται στις νέες δυναμικές αγορές της υψηλού προσβλέποντας κυρίως στην ανάπτυξη του παραθεριστικού και του επαγγελματικού τουρισμού. Η διάρθρωση των υπηρεσιών τυποποιείται και εκσυγχρονίζεται, ενώ το χρηματοπιστωτικό σύστημα ενισχύει τη διεθνοποίηση στην παροχή υπηρεσιών και διευκολύνσεων στους τουρίστες. Η σχετική σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας και η εμπέδωση ενός σταθερού πολιτικού συστήματος στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες επιτρέπουν την παροχή καλύτερων τιμών και τη διοργάνωση ασφαλέστερων ταξιδιών στον διεθνή χώρο, με αποτέλεσμα τη μαζικοποίηση των τουριστικών ταξιδιών. Ένας διαρκώς μεγαλύτερος αριθμός περιοχών αναπτύσσονται με βάση τις παραγωγικές δραστηριότητες του τουρισμού, ενώ επιπλέον τα «τουριστικά θέρετρα» πληθαίνουν και εξειδικεύονται: αστικά κέντρα με πολιτιστικούς πόρους, περιοχές χειμερινών σπορ, παραθαλάσσιες περιοχές με παραθεριστικό τουρισμό, περιοχές με ιαματικές πηγές κτλ. Ο τουρισμός γίνεται πλέον μια διαρκώς ευρύτερου φάσματος αναπτυξιακή δραστηριότητα, η οποία παράγει εισόδημα και διαμορφώνει νέες επαγγελματικές εξειδικεύσεις και μορφές απασχόλησης στον παγκόσμιο χώρο. Παράλληλα καθίσταται ένας από τους κυριότερους διαύλους επικοινωνίας ανάμεσα σε λαούς και περιοχές. Η δεκαετία του '30 στο κοινωνικό πεδίο ενισχύει ακόμη περισσότερο τη «θεσμοποίηση» της παρουσίας του τουρισμού στις σύγχρονες κοινωνίες με τη νομοθεσία που αφορά τις «αμοιβόμενες διακοπές».¹⁹ Με πρωτοπόρες χώρες όπως η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, και με την παράλληλη πίεση διεθνών οργανισμών που εκπροσωπούν τους εργαζομένους, ψηφίζονται νομοθετήματα τα οποία κατοχυρώνουν τις άδειες μετ' αποδοχών και μαζικοποιούν τον τουρισμό, ιδιαίτερα αυτόν της καλοκαιρινής περιόδου. Η παράλληλη δημιουργία των πρώτων διεθνών οργανισμών, που προβάλλουν και προωθούν τον τουρισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο την ίδια δεκαετία, σηματοδοτεί μια ακόμη πλευρά της θεσμοποίησης του τουριστικού φαινομένου. Τα αναπτυγμένα κράτη προωθούν πλέον τον τουρισμό ως οικονομική δραστηριότητα με προφανή θετικά αποτελέσματα για τις οικονομίες τους, ενώ διαμορφώνουν και το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο που θα ενισχύσει, οργανώσει αλλά και ελέγξει αυτήν την ταχύτατα αναπτυσσόμενη «βιομηχανία». Με αυτόν τον τρόπο το αίτημα των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων για περισσότερο ελεύθερο χρόνο αποκτά έναν θεσμοποιημένο χαρακτήρα και καθίσταται «δικαίωμα» και σε κάποιον βαθμό και «υποχρέωση» των εργαζομένων. Αποτυπώνεται σε αυτήν την εξέλιξη η νέα διάσταση του τουρισμού: κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο άμεσα συνδεδεμένο με τη σύγχρονη διάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων, που διαφοροποιεί τον εργάσιμο από τον ελεύθερο χρόνο και δημιουργεί νέα πεδία θεσμικών παρεμβάσεων του κράτους σε αυτούς τους διαφορετικά προσδιορισμένους χρόνους. Η βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου έχει άλλωστε ήδη αρχίσει να γίνεται ένας υπολογίσιμος και πολυσχιδής κλάδος της οικονομίας των αναπτυγμένων χωρών ήδη από τη δεκαετία του '20 και ο τουρισμός έρχεται να προστεθεί σταδιακά στα θεματικά πεδία που καλύπτονται από αυτήν τη

βιομηχανία. Με αυτόν τον τρόπο η δεκαετία του '30 μπορεί να θεωρηθεί ιστορική για την εξέλιξη του τουρισμού, αφού σε αυτήν ολοκληρώνεται μια πορεία που ξεκίνησε δειλά τον 19ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από την οργανωτική συγκρότηση του τουρισμού σε δυναμικό κλάδο της οικονομίας και από την ανάδειξή του σε κοινωνικό φαινόμενο άμεσα συνδεδεμένο με την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων και την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες. Θα μπορούσε να θεωρηθεί η περίοδος της «ενηλικίωσης» ενός κοινωνικού φαινομένου το οποίο, σε ένα κοινωνικό και ιστορικό συνεχές από τα αρχαία χρόνια έως τον 19ο αιώνα, συνδέθηκε με την πορεία ανάπτυξης της ανθρωπότητας και βελτίωσης των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών διαβίωσης των ανθρώπων. Σε αυτήν την παλαιότερη περίοδο ο τουρισμός συνδέθηκε άμεσα με την πορεία των επιστημονικών ανακαλύψεων, τους επεκτατικούς πολέμους και τη γεωγραφική διεύρυνση των ορίων του τότε γνωστού κόσμου. Στις περιόδους ειρήνης και οικονομικής ανάπτυξης ο τουρισμός πάντοτε αναπτυσσόταν, παραμένοντας όμως σε μεγάλο βαθμό ένα φαινόμενο περιθωριακό και συνδεδεμένο με τη ζωή των πλουσίων και των αριστοκρατών της εποχής. Μόνο μετά τον 18ο αιώνα ο τουρισμός μαζικοποιείται, και αυτό χάρη στις νέες κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις που διαμορφώνονται μετά τη βιομηχανική επανάσταση στις αναπτυσσόμενες χώρες. Οι περιηγητές, οι ταξιδιώτες, οι προσκυνητές και οι εξερευνητές του παρελθόντος άνοιξαν δρόμους και διεύρυναν τους ορίζοντες της ανθρωπότητας, επιτρέποντας στους τουρίστες να προσδώσουν διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό περιεχόμενο στα ταξίδια της σύγχρονης εποχής.²⁰ Στη μεταπολεμική περίοδο ο τουρισμός συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής, και αναδεικνύεται σε ένα από τα καθοριστικά κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα των σύγχρονων κοινωνιών αλλά και σε έναν από τους δυναμικότερους κλάδους της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης.

1.2 Σύγχρονος τουρισμός: Κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξή του

Μετά το 1950 ο τουρισμός αρχίζει να αναπτύσσεται με εντυπωσιακούς ρυθμούς, οι οποίοι αποτυπώνονται τόσο στους δείκτες κίνησης των τουριστών (αφίξεις, διανυκτερεύσεις) όσο και στους οικονομικούς και αναπτυξιακούς δείκτες που τον χαρακτηρίζουν (τουριστική δαπάνη, απασχόληση, επενδύσεις, υποδομή). Πρόκειται πλέον για ένα ιδιόμορφο κοινωνικό φαινόμενο, που αφενός σχετίζεται με τα νέα κοινωνικά και καταναλωτικά πρότυπα που επικρατούν στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες και αποτυπώνονται κατά κύριο λόγο στους τρόπους χρήσης του ελεύθερου χρόνου και αφετέρου δημιουργεί έναν ισχυρό οικονομικό τομέα ο οποίος επηρεάζει άμεσα τις επιλογές και τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης χωρών ή περιοχών. Η αλματώδης ανάπτυξη του τουρισμού επηρεάστηκε άμεσα και ενισχύθηκε από μια σειρά από παράγοντες και γεγονότα που σηματοδότησαν τη μετα-

πολεμική περίοδο και ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξής της. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι ακόλουθοι:

1.2.1 Η πολιτική και η οικονομική σταθερότητα στις αναπτυσσόμενες χώρες

Οι αναπτυσσόμενες χώρες του κόσμου είναι αυτές που κατά τεράστιο ποσοστό καθορίζουν την ενεργοποίηση του τουρισμού στον παγκόσμιο χώρο. Η μεταπολεμική περίοδος μπορεί να χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία σφαιρών επιρροής ή από πολλές τοπικές συρράξεις καθώς και περιόδους οικονομικών κρίσεων, αλλά είναι παράλληλα και μια από τις μακροβιότερες περιόδους ειρήνης και οικονομικής σταθερότητας που γνωρίζει ο αναπτυσσόμενος κόσμος. Η πολιτική σταθερότητα και οι καλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης²¹ επιτρέπουν μια ανακατανομή των εισοδημάτων σε περισσότερα στρώματα πληθυσμού· επιπλέον, μεγάλο ποσοστό των μεσαίων κοινωνικών κατηγοριών και στρωμάτων εμφανίζει περισσευούμενο εισόδημα. Η ειρηνική συνύπαρξη και η διαμόρφωση, στις διεθνείς σχέσεις, ενός κλίματος που επιτρέπει την ευκολότερη διακίνηση των ατόμων από χώρα σε χώρα αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες ενίσχυσης των διεθνών τουριστικών ταξιδιών. Το γεγονός ότι μεγάλες ομάδες χωρών επιδιώκουν τη συμμετοχή τους σε «ενώσεις» με στόχο τη σταδιακή τους ενοποίηση σε έναν κοινό –γεωγραφικά και οικονομικά– χώρο επηρεάζει επίσης θετικά την ανάπτυξη των ταξιδιών κάθε τύπου εφόσον συνήθως συνεπάγεται και την κατάργηση απαγορεύσεων ή γραφειοκρατικών διαδικασιών που αποτελούν αντικίνητρα για την πραγματοποίηση των ταξιδιών. Η οικονομική σταθερότητα των αναπτυσσόμενων χωρών προσδιορίζει και την πορεία ανάπτυξης του παγκόσμιου τουρισμού σε εθνικό και τοπικό επίπεδο· και τούτο διότι από αυτές κατά κύριο λόγο προέρχονται οι τουρίστες, άρα και η δαπάνη που οδηγεί στην ανάπτυξη άλλων χωρών ή περιοχών του κόσμου, καθώς και οι επενδύσεις που δημιουργούν υποδομή τόσο στις χώρες αποστολής τουριστών όσο και στις χώρες υποδοχής τους. Η εμπέδωση παράλληλα του αισθήματος ασφάλειας στους τουρίστες είναι βασική παράμετρος στην ανάπτυξη των ταξιδιών αφού, όπως έχει φανεί από τη διεθνή εμπειρία, οι τουρίστες αποφεύγουν περιοχές που για λόγους πολιτικούς ή κοινωνικούς μπορούν να θεωρηθούν «επικίνδυνες» για την ασφάλειά τους. Συχνά άλλωστε ο τουρισμός χρησιμοποιήθηκε και ως μέσο διαμόρφωσης ενός πλαισίου ειρηνικής συνύπαρξης ανάμεσα σε χώρες που πολεμούσαν ή είχαν διαφορές.

1.2.2 Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου και η παράλληλη ανάπτυξη του «κοινωνικού κράτους» στις αναπτυσσόμενες χώρες

Η μεταπολεμική περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί και ως περίοδος των «κοινωνικών του ελεύθερου χρόνου», τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις αναπτυσσόμενες χώρες του κόσμου. Η εντυπωσιακή αύξηση του ελεύθερου χρόνου που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι στις αναπτυσσόμενες αλλά και σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες δεν

έχει προηγούμενο στην ανθρώπινη ιστορία και οδηγεί στη μαζικοποίηση του τουριστικού φαινομένου και συνακόλουθα στη διεύρυνση του φάσματος των υπηρεσιών που προσφέρει ο τουριστικός τομέας. Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου τον 20ό αιώνα οδηγεί σταδιακά και σε μια αύξηση του χρόνου που δυνητικά μπορεί να καταναλωθεί στον τουρισμό την τελευταία εικοσαετία.²² Το κυριότερο όμως είναι ότι αυτός ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί πλέον δικαίωμα και αγαθό πολύ περισσότερων κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων από αυτές που τον κατείχαν την προπολεμική περίοδο. Ιδιαίτερα στον επαγγελματικό χώρο, ξεκινώντας από τα επαγγέλματα του τριτογενούς τομέα, η άδεια μετ' αποδοχών αυξήθηκε από τη μία στις τέσσερις εβδομάδες, ενώ σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες έφτασε τις πέντε εβδομάδες τον χρόνο²³ σηματοδοτώντας και την πρόθεση του κράτους να διαμορφώσει ένα οργανωμένο –και θεσμικά κατοχυρωμένο– πλαίσιο στις εργασιακές σχέσεις. Η δεκαετία του '60 κυρίως, και αργότερα η δεκαετία του '70, χαρακτηρίζονται από τη θεσμική και οργανωτική ανάπτυξη, στις πλουσιότερες χώρες του κόσμου, ενός πλέγματος θεσμών και υπηρεσιών το οποίο συνάρθρωσε την έννοια του «κοινωνικού κράτους». Η έννοια αυτή περιγράφει το ειδικό θεσμικό πλαίσιο και την πολιτική που το κράτος εφαρμόζει στον χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών και της κοινωνικής πρόνοιας. Ουσιαστικά προβάλλεται emphaticά η πολιτική πρόθεση του σύγχρονου κράτους να συνδράμει οικονομικά και θεσμικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών του με τη δημιουργία υπηρεσιών και θεσμών που θα συμβάλλουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Η διαμόρφωση μιας εκτεταμένης υποδομής αυτού του κράτους πρόνοιας ενίσχυσε θεαματικά την τουριστική ανάπτυξη είτε μέσω του ειδικού νομοθετικού πλαισίου που διαμορφώθηκε σε θέματα που συνδέονται με αυτήν (σύνταξη, άδειες μετ' αποδοχών, προγράμματα κοινωνικού τουρισμού) είτε διότι οδήγησε στην ύπαρξη περισσευούμενου εισοδήματος, το οποίο στράφηκε στην κατανάλωση των τουριστικών υπηρεσιών. Πολλές από τις υπηρεσίες και τις πολιτικές του κοινωνικού κράτους συνέβαλαν στην αύξηση του ελεύθερου χρόνου και των εκτός περιόδου διακοπών, με αποτέλεσμα να ενισχυθούν και τα ταξίδια μικρής διάρκειας, για παράδειγμα στις περιόδους των σχολικών διακοπών ή τα Σαββατοκύριακα.²⁴ Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου συμβάδισε χρονικά σε μεγάλο βαθμό με μια παράλληλη αύξηση των υποδομών και των υπηρεσιών του τουρισμού σε όλες τις χώρες του κόσμου. Η πολιτική που εφαρμόστηκε στις συντάξεις ενίσχυσε με τη σειρά της την ανάπτυξη του τουρισμού, εφόσον μειώθηκαν τα ηλικιακά όρια σύνταξης, ενώ σε πολλές κατηγορίες εργαζομένων δίνονταν πρόωρες συντάξεις με αποτέλεσμα ο ελεύθερος χρόνος για ταξίδια να είναι πολύ περισσότερος σε μια ομάδα ατόμων που συνήθως διαθέτει και οικονομικές δυνατότητες για τουρισμό. Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου αποκτά και μια επιπλέον κοινωνική σημασία αφού, όπως έχει φανεί από έρευνες και μελέτες, η ύπαρξη ελεύθερου χρόνου ή υποδομών που σχετίζονται με αυτόν μπορεί να είναι από τους παράγοντες που καθορίζουν και την επιλογή του επαγγέλματος ή της περιοχής όπου κάποιος εργαζόμενος θα εγκατασταθεί ή στην οποία θα μεταναστεύσει. Άλλωστε, η ίδια η χρήση του όρου «ελεύθερος», που

περιγράφει τον μη εργάσιμο χρόνο, σηματοδοτεί συμβολικά και την προβλεπόμενη «χρήση» αυτού του χρόνου.

1.2.3 Δημογραφικοί και οικονομικοί παράγοντες

Πρόκειται για παράγοντες που έμμεσα επηρεάζουν την τουριστική ανάπτυξη δημιουργώντας τις συνθήκες για διάθεση μεγαλύτερου ποσοστού εισοδήματος στον τουρισμό ή για αύξηση του χρόνου που μπορεί να αφιερωθεί στα ταξίδια.²⁵ Αρχικά επισημαίνουμε ότι στη μεταπολεμική περίοδο αυξάνεται εντυπωσιακά ο μέσος όρος ζωής, με αποτέλεσμα τα άτομα που ανήκουν στη λεγόμενη «τρίτη ηλικία» να αποτελούν ένα δυναμικό τμήμα της δυνητικής πελατείας του τουρισμού. Η διάχυση της εκπαίδευσης σε παγκόσμιο επίπεδο σε συνδυασμό με την ταχύτατη ανάπτυξη των ΜΜΕ μετά τη δεκαετία του '60 συνιστούν παράγοντες που βελτιώνουν την πληροφόρηση και αυξάνουν τις δυνατότητες επιλογών των καταναλωτών τουριστικών δραστηριοτήτων. Η μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα, που παρατηρείται στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, έχει ως επακόλουθο τη διάσπαση νέων παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων στις μεγαλουπόλεις, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την ανάδειξη μιας νέας διευρυμένης μεσαίας τάξης που απασχολείται κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών. Η επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα που χαρακτηρίζει αυτήν την τάξη επικεντρώνεται στην κατανάλωση αγαθών και προϊόντων που μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά μιας κοινωνικής ανόδου· ένα τέτοιο αγαθό είναι ο τουρισμός. Υψηλό είναι και το ποσοστό των γυναικών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας στη μεταπολεμική περίοδο, διευρύνοντας την παραγωγική βάση των οικονομιών των αναπτυσσόμενων χωρών. Η εξέλιξη αυτή οδηγεί επίσης και στην αύξηση του αριθμού των οικογενειών που διαθέτουν δύο πηγές εισοδήματος και άρα έχουν μεγαλύτερο εύρος επιλογών σε θέματα καταναλωτικών αγαθών όπως ο τουρισμός. Τέλος, οι νέοι που ενηλικιώνονται στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '60, αποτελούν μια ιδιόμορφη ομάδα καταναλωτών οι οποίοι διαθέτουν καλύτερη πληροφόρηση, συχνά εισόδημα και μεγαλύτερη ελευθερία διακίνησης και επικοινωνίας,²⁶ γεγονός που τους αναδεικνύει σε προνομιακή ομάδα για τον τουρισμό, εφόσον είναι συχνά οι πρώτοι που αναζητούν και προβάλλουν τα τουριστικά ταξίδια ως αγαθό με ιδιαίτερη κοινωνική και μορφωτική αξία.

1.2.4 Η ανάπτυξη των μαζικών μεταφορικών μέσων: Αεροπλάνο, αυτοκίνητο

Η μαζικοποίηση του τουρισμού ενισχύθηκε αρχικά από τη βελτίωση των μεταφορικών μέσων και αργότερα από την επέκταση της χρήσης τους σε τεράστια ποσοστά του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών. Το μεταφορικό μέσο που έδωσε τη μεγάλη ώθηση στον μεταπολεμικό τουρισμό ήταν το αυτοκίνητο, που ήδη από τη δεκαετία του '60 αποτελεί ένα καταναλωτικό αγαθό που διαθέτει μεγάλος αριθμός μεσοαστικών οικογενειών στην Ευρώπη και στην Αμερική. Η μείωση της τιμής